

Іван Ярмошик
кандидат історичних наук, доцент,
докторант Національного педагогічного
університету імені М.Драгоманова

Історія міста Старокостянтинова в дослідженнях Яна Марека
Гіжицького (1844 – 1925)

Помітною тенденцією польської історіографії є наявність ґрунтовних історико-краєзнавчих праць про минуле конкретних населених пунктів польської держави, у тому числі й українських територій, котрі входили до складу Речі Посполитої. Така традиція започаткувалася іще в XVI ст. зокрема книгою С.Сарницького “Опис давньої та нової Польщі”, українську частину якої склали матеріали люстрації українських земель 1576 року [1]. Ряд важливих досліджень з’явилося у XIX ст. Це монографії Томаша Свенцького та велика у трьох томах чотирьох книгах Міхала Балінського і Тимотеуша Ліпінського, де українські матеріали вміщені у другій частині другого тому [2]. Ряд ґрунтовних досліджень з історії волинських міст і сіл у другій половині XIX ст. підготував Тадеуш Стецький [3].

Згадані праці містять короткі історико-статистичні, географічні довідки про населені пункти усієї Речі Посполитої в межах до 1772 року (окрім праць Т.Стецького).

У науковому доробку, відомого волинським краєзнавцям дослідника Яна Марека Гіжицького теж є подібна праця. Вона відрізняється від вищезгаданих тим, що охоплює історико-краєзнавчі відомості лише одного Старокостянтинівського повіту Волинської губернії [4].

Ян Марек Антоній Гіжицький (псевдоніми Волиняк, Марек Гоздава) народився в шляхетській родині в селі Міхновка на Волині (нині Ізяславський район Хмельницької області), відомий історик шкільництва і монаших орденів у Литві та на Волині [5]. Навчання розпочав у Кам’янець-

Подільський гімназії, потім – у Рівненській, університетську освіту здобував у Одесі і Тарту, упродовж 1870 – 1895 рр. працював учителем у гімназіях Тарту, Мітави, Кракова, вихователем дітей в родині князів Чарториських. Після 1895 року проживав у Кракові, але до 1918 року часто відвідував рідні місця, досліджував приватні архіви Волині, стежив за історичною літературою про цей регіон і використовував ці матеріали при написанні своїх наукових розвідок [6] .

Серед його творчих зацікавлень переважали проблеми розвитку освіти на території України та Литви упродовж XVI – XIX ст. ст. Проте помітним дослідженням у його науковій спадщині залишається згадана монографія «*Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu...*», яка була видрукувана у Кракові (хоч місцем видання зазначений Старокостянтинів) на кошти волинських обивателів. На науковий доробок вченого уже звернули увагу як польські так і українські історики, зокрема його життєвий і творчий шлях простежено у працях З. Люба-Радзимінського, К.Ролле [7], Л.Баженова [8]. Однак окремої публікації, яка б комплексно проаналізувала погляди Яна Гіжицького на історію Волині, Поділля іще немає. Завданням цієї статті буде звернути увагу на висвітлення вченим проблем історичного минулого міста Старокостянтинова.

Згадана праця «*«Spis ważniejszych miejscowości...»*» вирізняється комплексним характером і містить широкий спектр фактичних відомостей про населені пункти повіту. Я.Гіжицький виступає в ній як справжній патріот польської держави. У вступному слові до своєї праці, вказуючи на відсутність в даний момент польської державності, він зазначив, що оскільки зараз поляки не мають сучасності, коли майбутнє покрите темними і густими хмарами, слід звернутися до минулого, там наша (польська) слава, духовні реліквії, звідти слід черпати надії на майбутнє. Слід наголосити, що така позиція була характерною не лише для Я.Гіжицького, але й для переважної більшості польських істориків XIX ст., у працях яких, незважаючи на приналежність до тої чи іншої історичної школи, методологічні розбіжності і

дискусії, у їх працях ніколи не зникала ідея польської державності віра у її майбутнє відродження. Уперше, очевидно така впевненість була висловлена в історичних працях відомого культурного діяча, історика, видавця, бібліографа, випускника Кременецької (Волинської) гімназії Кароля Сенкевича. Полемізуючи із російськими істориками, К.Сенкевич зазначив ще наприкінці 1830-х років, що занепад Польщі не є смертю гладіатора чи руїнами фортеці („*upadek Polski nie jest śmiercią gladiatora, ani rozwaliną fortecy*”), що минуле Польщі, є для неї потужним арсеналом, що тут під оком губернаторів, посеред білого дня, посеред загального страху кується зброя для нових виступів [9].

При підготовці своєї праці про Старокостянтинівський повіт Я.Гіжицький використав широке коло джерел як неопублікованих так і друкованих збірників актового матеріалу та дослідницьких праць. Це рукописи із приватних бібліотек Т.Чацького, А.Чарториського, Славутського книгозібрання, актовий матеріал, який був опублікований як в Україні так і в польських виданнях, широко використав дослідницькі праці польських авторів – О.Яблоновського, З.Люба-Радзимінського; українських істориків – М.Теодоровича, В.Пероговського. Таким чином, згадана праця є своєрідними підсумком довготривалої праці історика, над якою він трудився понад 18 років, разом із тим вона є певним етапом, який відображав і підсумовував вивчення цієї частини волинського регіону упродовж ХІХ ст. як польською так і українською історіографією.

Я.М.Гіжицький, слідом за іншими польськими авторами вважав Волинь, хоч і своєрідною, але невід’ємною частиною Польської держави, загарбаною Російською імперією. Згадана його праця відкривається ґрунтовним історичним нарисом Волинської губернії та Старокостянтинівського її повіту. Поділяючи думку інших істориків (Ю.Бартошевича, Ю.Кшивіцького) він наголосив, що волинська земля мала свою особливість, яку творили тутешні князівські родини, без князів Волинь втратила б свій колорит, саме у князях, на його думку жевріла національна іскра та основа окремішності цієї

землі (s. II). Найбільш помітними в політичному, господарському та культурному відношеннях, княжими родами він називає Острозьких, Заславських, Збаразьких, Вишневецьких.

Більшість території Старокостянтинівського повіту належала князям Острозьким, Збаразьким, меншою мірою Вишневецьким. Я.Гіжицький висвітлює маєткові стосунки в повіті, процеси переходу сіл і містечок від одних магнатів до інших, отримання маєтностей як нагороду за королівську службу, в силу родинних стосунків, продажу. Унаслідок таких поділів – перерозподілів у повіті зрештою утворилася велика кількість дрібних власників, які мали по одному-два села, що призвело наприкінці XVIII ст. до погіршення матеріального рівня дідичів, тому на початку XIX ст. у повіті нараховувалося небагато великих землевласників. До найбільш заможних він відносить Чечелів, Шашкевичів (по 1200 підданих), Гіжицьких (1000 підданих). Найбільш заможними вважалися Сапєги, які мали близько 4000 підданих. Загальна ж кількість населення повіту складала 41,9 тис. мешканців. З-поміж них нараховувалося близько 4 тисяч шляхти. Це був другий показник у губернії, після Житомирського повіту, де проживало 45,1 тис. людей, з них 7,25 тис. шляхти.

Я. Гіжицький наголошує, що важливі зміни у становищі місцевої польської людності сталися після повстань 1830 – 31 та 1863 рр. Після першого були закриті польські школи, скасовано Литовський Статут (1842 р), але іще залишалися виборні польські урядники і маршалки до 1863 р., а опісля і це було скасовано. Дослідник подає короткі відомості про повітових маршалків, серед називає прізвища Грохольських, Кноллів. Очевидно, ці родини зберегли своє впливове становище в місті упродовж XIX ст., бо у 1918 році ми бачимо представників цих фамілії в керівництві міською управою за часів гетьманату Павла Скоропадського [10].

Книга містить в алфавітному порядку короткі відомості про населені пункти Старокостянтинівського повіту Волинської губернії. Найбільший нарис присвячено самому повітовому місту (s. 361 – 419). Це досить детальна

розповідь про історію Старокостянтинова від часів його заснування (вірніше від перших згадок про село Колищинці, на місці якого й виникло місто) і до кінця XIX ст. хоч автор і зазначив, що не ставив завданням детально описати історію міста, а лише згадав найбільш яскраві епізоди з його минулого.

Автор вважає, що місто бере початок від села Колищинці (*Kołoszczyńce*), одним із перших власників якого згадується руський рід Лабунських, від яких село зрештою перейшло до Острозьких (було викуплено у 1561 р. князем Костянтином-Василем). У тому ж році князь К.Острозький добився від короля Зигмунта Августа привілей на заснування на місці села містечка на умовах магдебурзького права.

Окрім цього Я.Гіжицький наводить і ряд інших документів, які засвідчують приналежність Колищинець у першій половині XVI ст. одночасно кільком магнатам: Івашку Лабунському, Костянтину Івановичу Острозькому та Яну Ходкевичу, і залишає можливість вирішення проблеми заснування міста, вірніше трансформації Колищинець у Костянтинів, майбутнім поколінням дослідників, у разі знайдення нових документів, які прояснять цю ситуацію. Без сумніву він залишає лише те, що місто засноване князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким, назване на його честь Костянтиновим і найраніші згадки про нього як про місто відносяться до 1570 року.

Дослідник наводить чисельні статистичні дані про населення міста у XVI ст., базуючись на матеріалах опублікованих О.Яблоновським у XIX томі «*Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.*» (1889 р). та XVII ст. на основі даних В.Пероговського і М.Теодоровича. Це, зокрема, детальний опис Костянтинівського замку і примикаючих до нього будівель. Як засвідчує опис укріплень та перелік озброєння, замок був досить міцним і вигідним для оборони. Менш детально описує Я.Гіжицький стан міста після середини XVII ст., лише зазначає, що місто як і вся Костянтинівщина зазнала великих спустошень і занепала. Він ретельно перераховує повинності, які виконували різні категорії мешканців

Костянтинова, побіжно зупиняється на важливіших, на погляд автора, випадках з історії міста. Серед них він називає татарські напади 1593, 1595, 1618, 1624, 1684, 1690, 1698, 1703, 1709 років. Підкреслює, що більше аніж від татар потерпав Костянтинів від козацьких нападів, особливо в часи повстання під проводом Богдана Хмельницького, хоча окрім відомої битви між військами князя Я.Вишневецького і полковника М.Кривоноса у 1648 р. та пограбування козаками пасік та деякої іншої нерухомості поблизу міста у 1702 р. інших прикладів шкоди від козаків він не наводить. Все ж робить висновок, що козаки нищили все, що їм під руку попадало.

Після такого короткого історичного екскурсу автор поміщає перелік власників міста і подає їх короткі біографічні дані. Серед цих власників: Івашко і Василь Лабунські, Костянтин і Януш Острозькі, Владислав-Домінік Заславський, Олександр-Януш Заславський, Теофіла Любомирська, Олександр-Домінік Любомирський, Марина Любомирська, Януш-Олександр Сангушко, який подарував Старокостянтинівські володіння Августу-Олександрю Чарториському, а через шлюб його дочки Ельжбети вони потрапили у власність до Любомирських, які й володіли містом упродовж другої половини XVIII ст.

Окремий підрозділ свого нарису А.Гіжицький присвятив релігійним стосункам у Старокостянтинові. Тут він наголосив, що домінуючим і найдавнішим тут було віросповідання за східним (православним) обрядом. Він подав короткі відомості про міські церкви на основі праці М.Теодоровича. Надалі автор зазначив, що про унію в Старокостянтинівському повіті дуже мало відомостей, лише вказує, що ця територія відносилася до Луцької єпархії і висловлює припущення, що певний вплив уніатів тут міг поширитися лише після 1715 року за часів діяльного Луцького біскупа Юзефа Виговського і тривав до 1795 року. У цей період, він вважає, всі православні храми стали уніатськими. Однак, як зазначає Я.Гіжицький, унія тут не встигла укорінитися і після третього поділу Речі Посполитої більшість віруючих повіту повернулися до

православ'я (дизунії), залишилася тільки невелика група вірних уніатів, які іще в ХІХ ст. (до 1839 р.) дотримувалися уніатства. А.Гіжицький не ставив своїм завданням досліджувати причини процесів переходу в унію і з унії, чи то було насильницьким шляхом чи за переконанням. Дещо більше інформації про унію в Старокостянтиніві та повіті знайдемо в іншій праці Я.Гіжицького, яка вийшла друком у 1912 році – «Resztki Unii na Wołyniu w ХІХ w» [11]. Тут він навів конкретні цифри про те, що після 1795 року у православне із уніатського визнання перейшло 66 церков, але лише із 36 священиками (що, очевидно, свідчить про кадрові труднощі, які мала тут православна церква у той переломний період в цьому регіоні) та 34,5 тисячі парафіян (враховуючи вищенаведену кількість жителів повіту в 41, 9 тис., це становитиме 82,3 %). Вірними унії залишилися два ксьондзи з містечка Базалії – Юзеф Носкевич та Грегор Струмінський – і в Маначині ксьондз Юзеф Крейц. До 1832 року невеликі групи уніатів були в різних селах при латинських костьолах [12].

З поміж інших віросповідань, які мали поширення в місті він згадує аріан, секта яких з'явилася в місті на початку ХVІІ ст. і доля яких залишилася невиясненою для дослідника. Римо-католицький обряд започаткувався в місті теж на початку ХVІІ ст., коли стараннями Януша Острозького у 1612 році тут було засновано латинський костьол, що належав домініканам. Вони й почали відігравати надалі провідну роль в міському житті, володіючи значними матеріальними засобами, які забезпечували їм можливість активної діяльності і впливу на суспільне життя. Тут, очевидно, А.Гіжицький мав у своєму розпорядженні більше документального матеріалу, тому що розповідь про історію цього ордену більш детальна. Автор не забув наголосити на страшних бідах, які зазнали домінікани від козаків у 1648 році. Іншим помітним католицьким орденем у Костянтиніві були капуцини, яким у 1750 році Януш Сангушко дозволив збудувати в місті костьол і кляштор.

Цей розділ про релігійні стосунки, власне розповідь про домінікан та капуцинів, є найбільш детальним і займає порівняно з іншими частинами

нарису про Старокостянтинів найбільше місця. Очевидно, тут позначилися інші дослідницькі зацікавлення автора, адже в його науковому доробку, як уже зазначалося, переважають дослідження релігійних та освітніх процесів на території Литви та Волині.

Згадана праця Яна Гіжицького і на сьогодні становить значний історіографічний інтерес та зберігає своє науково-пізнавальне значення не лише для вивчення історії Старокостянтинова, але й волинського регіону взагалі та для розуміння поглядів польських істориків XIX ст. на минуле українських земель та проблем української історії.

Джерела та література

1. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – Ч. 1. – С. 111 – 151.
2. Świącki T. Opis starożytnej Polski. – Kraków, 1816. – Т. 1,2. ; wyd. 2. Kraków, 1828.; Baliński M. Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. – Т.2. Cz.2. –Warszawa, 1845. – S. 547 – 1431, IX s.
3. Stecki T. Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – Т.1. – Lwów, 1864. – XII, 387 s.; Т.2. – Lwów, 1871. – VI, 473 s.; Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888. – IV, 347 s.; Stecki T.J. Książęce gniazdo (Klewań). – Kraków, 1885. – 154 s.
4. Wołyniak (Gizycki J.M.) Spis ważniejszych miejscowości w powiecie Starokonstantynowskim na Wołyniu. – Stary-Konstantynów: nakładem niektórych ziemian wołyńskich, 1910. – 767 s.
5. Wołyniak (Gizycki J.M.). Spis klasztorów unickich Bazylianów w wojewodztwie Wołyńskim. – Kraków, 1905. – 145 s.; Wołyniak. Trynitarze na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. – Kraków, 1909 – 1912. – Т. 1,2.; Wołyniak. Z przeszłości karmelitów na Litwie i Rusi. – Kraków, 1918. – Cz. 1,2.; Wołyniak. Wzkaz klasztorów dominikańskich prowincji Ruskiej. – Kraków, 1923. – 400 s.;

- Wołyniak. Spis szkół srednich na Litwie i Rusi zniszczonych przed rząd rosyjski // Polska w kulturze powszechnej. – Kraków, 1918. – T.1. – S. 413 – 419.
6. Stobiecki R. Giżycki Jan Marek Antoni // Słownik historyków polskich. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1994. – S. 148 – 149.
  7. Radzyński Luba Z. Jan Marek Godzawa Giżycki. Wspomnienia posmiertne // Rocznik towarzystwa heraldycznego we Lwowie. – Lwów, 1926. – T.7. – S. 233 – 243.; Rolle K. Giżycki Jan Marek // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Kraków, Warszawa, 1959. – T. VIII. – Cz. I. – S. 22 – 23.
  8. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – С.111 – 113, 192.
  9. Sieńkiewicz K. Słowiańszczyzna //Sieńkiewicz K. Skarbiec historii Polskiej. – Paryż, 1840. – T. 2. – S. 475.
  10. ДАЖО. – Ф.- Р.1644. Оп.1. Спр. 14. Арк. 15.; Ярмошик І. Реорганізація міської управи м.Старокостянтинів в період Гетьманату (травень – грудень 1918 року) // Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.34. – Старокостянтинів, 2006. – С. 115 – 120.
  11. Wołyniak. Resztki Unii na Wołyniu w XIX wieku na podstawie pamiętników Siemaszki i innych źródeł oficjalnych. – Poznań: nakładem autora, 1912. – S. 6 -7.
  12. Ibidem.